O UMJETNOSTI SREDNJEG VIJEKA U HRVATSKOJ I SLAVONIJI

Ljubo Karaman

Nedavno sam bio napisao jedan sastavak o hrvatskoj umjetnosti. Ukratko sam u tom sastavku opisao staru umjetnost Dalmacije, kojom sam se duže vremena bavio, te umjetnost u Hrvatskoj i Slavoniji prije baroka. Radeći posljednjih godina u Zagrebu kao konzervator spomenika, u ovom sam se posljednjem dijelu sastavka u mnogo čemu udaljio od dosadanjeg prikaza stvari, i to u dvostrukom pravcu: u nabrajanju sačuvanih spomenika, koji pripadaju vremenu i slogu romanike, kao i u pitanju, iz kojih su krajeva dolazile pobude, što su određivale razvoj srednjovjekovne umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji do nastupa baroka. Sastavak je zbog namjene bio nužno kratak i sažet, te u njemu nisam mogao obrazložiti svoje tvrdnje i ustanoviti ispravnost svojega prikaza, pa to činim ovim člankom.

Najprije ću donijeti tekst svoga sastavka, koliko se odnosi na Hrvatsku i Slavoniju, i potome objasniti, zašto sam jedne spomenike izostavio, a druge unio u popis ostataka romanike u Hrvatskoj i Slavoniji; i konačno ću pretresti pitanje o utjecaju stranih zemalja i kulturnih područja na razvoj umjetnosti u tom kraju prije baroka. Napominjem odmah, da u ovom prikazu izostavljam umjetnost u Hrvatskom Primorju, koja se razvijala pod drugačijim okolnostima i bila podvrgnuta drugačijim utjecajima od umjetnosti u ostalim krajevima sjeverne Hrvatske.

I. Srednjovjekovna umjetnost Hrvatske i Slavonije do baroka

Umjetnost u sjevernim hrvatskim krajevima, panonskoj Hrvatskoj i Slavoniji, ima drugačiji značaj i razvojnu liniju negoli umjetnost

u Dalmaciji. Ova ima mediteranski karakter, razvija se uglavnom u okviru utjecaja, što u nju dopiru s Apeninskog poluotoka, i dobro joj dolazi izvrstan kameni materijal kršnoga kraja. Umjetnost u Hrvatskoj i Slavoniji nosi obilježje srednjoevropskog kraja, u njoj se osjeća blizina šumovitih i drvom bogatih krajeva, a utjecaji, otkada postaju uočljiviji, i majstori, otkada za njih doznajemo, dolaze s područja kulture njemačkog jugoistoka. Oni, kao i talijanski utjecaji i majstori u vrijeme baroka, ponekada dolaze preko susjednih slovenačkih krajeva. Sasvim su drugačiji razvoj i krivulja uspona i pada umjetničke djelatnosti u hrvatskim primorskim i sjevernim krajevima. Dalmacija je kolijevka starohrvatske umjetnosti, ona je područje brojnih i originalnih spomenika romanike, bogata je još uvijek spomenicima gotike i renesanse, ali doživljuje nagli pad u vrijeme baroka i pokazuje znatnu prazninu u prvoj polovici XIX. st. Hrvatska i Slavonija imaju, naprotiv, vrlo rijetke ostatke, što bismo ih mogli pripisati vremenu prije provale Tatara i slogu romanike, živa je u njima djelatnost u slogu gotike, a pogotovo baroka, jedva znaju za renesansu, a barokne tradicije i klasicistički bidermajer održavaju se u njima do preko godine 1800., odnosno preko polovice prošlog stoljeća.

Kako su srednjovjekovni spomenici u Hrvatskoj najvećim dijelom crkveni, postavljanje je Čeha Duha za biskupa u Zagrebu god. 1094., što ga je izvršio kralj Ladislav, krupan i za područje umjetnosti značajan događaj. U vezi s organizacijom crkve u to su vrijeme došli u Hrvatsku i sačuvali se do danas u riznici stolne crkve u Zagrebu ulomak vezenog plašta kralja Ladislava, nekoliko iluminiranih crkvenih kodeksa iz XI st. i dragocjeni t. zv. diptih iz bjelokosti, što je služio kao korice knjige, a nastao negdje u Porajnju za vrijeme careva Otona. Istim povodom došao je u Zagreb bakreni moćnik s likovima svetaca u bizantinskom émail cloisonné, koji je potom u prošlom stoljeću, preko privatne zbirke Figdor u Beču, našao put u Kaiser-Friedrichsmuseum u Berlinu, a dobra je radnja iz vremena osnutka zagrebačke biskupije, te t. zv. Radonova biblija, pisana oko g. 800. za opatiju Saint Vaast kod Arrasa, danas u Nacionalnoj knjižnici u Beču, u koju je u vrijeme biskupa Duha zapisano više glosa karolinškim latinskim pismenima, a jezikom, koji je mješavina češkog i crkveno-slavenskog s izrazitim hrvatskim utjecajem.

Iz XII. st. potjecat će ulomci uzidani u crkvi u Volarici u Lici, na kojima su nevještom i kao sustalom rukom isklesani pleterni motivi, i pilastrić iz Iloka u Srijemu, koji je na jednoj strani urešen četveroprutastim pleterom, a na drugoj motivom simboličkog janjeta s križem, koje stoji uvrh stupića. Ulomci skulptura i kapitelić iz Rokovaca i Banoštra u Srijemu s meko klesanim pleterima, što završavaju u listove, kao i kapitelić iz Mitrovice s kentaurom, ratnikom i grifom podsjećaju na najstarije skulpture u katedrali u Pečuju u južnoj Madžarskoj. Vremenu prije provale Tatara

i crkvi iz romaničkog doba vjerojatno pripada donji dio današnjeg tornja crkve sv. Jurja u Belcu u Hrvatskom Zagorju; građen je tesanim kamenom, probijen vrlo uskim prozorčićem, a u unutrašnjosti se vidi friz romaničkih slijepih lukova. Vremenu prije Tatara pripisuju se i dijelovi zvonika u Srijemu s polukružnim svetištem (Morović, Bapska) i okruglim zvonikom u pročelju (Mikanovci); sve su to bile skromne građevine. Jedino u gotičkoj crkvi u Glogovnici kod Križevaca postoji još niz masivnih stupova, koji su ostatak raskošne trobrodne crkve reda Templara sklonih svjetovnom sjaju iz vremena tik pred provalom Tatara. Na oko rustični likovi svetaca, uzidani visoko u zidu crkve i na zvoniku, u stvari će biti jedini tragovi figuralne kamene plastike romanike u Hrvatskoj i Slavoniji. Prije nekoliko godina nađeno je u crkvici u Martinščini primitivno izrađeno brončano propelo iz XI.—XII. st.; slično je propelo nađeno u Bosni i Sloveniji.

Za provale Tatara 1242. nastradale su crkve u Hrvatskoj i Slavoniji. Potrebe njihove brze obnove utrle su put prodiranju prvih gotičkih oblika u tim krajevima. U nadbiskupskoj palači u Zagrebu očuvana je kapela, što ju je biskup Stjepan oko sredine stoljeća podigao za bogosluženje, nakon što je ranija katedrala bila od Tatara »in cinerem versa«. Kapiteli u kapeli pokazuju dijelom gotičko naravno lišće, a dijelom spletene zmajeve iz romaničke tradicije. Nekoliko decenija kasnije biskup Timotej — koji je prije bio kapelan pape Urbana IV. — počeo je graditi svetište katedrale u Zagrebu sa tri višekutno završene apside prema osnovi, koja se podudara s onom crkve sv. Urbana, što ju je upravo tih godina podigao papa u svome rodnome mjestu Troyes u Francuskoj. Ali onovremena se visoka gotika Francuske nije time presadila na hrvatsko tlo. Sačuvani dijelovi svetišta katedrale, radikalno restaurirane u prošlom stoljeću, pokazuju prelazni romaničko-gotički karakter kao onodobne građevine u njemačkoj (slijepi lukovi na vanjskom zidu apsida i okrugli tornjići; isporedi crkvu Liebfrauenkirche u Trieru iz sredine XIII. st.). I regotizirana crkva franjevaca na Kaptolu u Zagrebu vjerojatno čuva u svom svetištu ostatke jednostavne jednobrodne propovjedničke crkve iz XIII. st., značajnog tipa za prvo vrijeme života toga reda.

Ali nisu samo Tatari harali ovim krajevima. Najezda Turaka, koja je Slavoniju za dva stoljeća stavila pod vlast sultana, prorijedila je do vrlo rijetkih ostataka građevine u tom kraju. Nažalost, ni prošlo stoljeće nije imalo mnogo obzira prema spomenicima. Na slikama možemo pratiti, kako se kamen po kamen odnosio s veličajnih ruševina crkve u Bijeloj, što su je benediktinci po svojoj navadi bili podigli na vrhu brijega. Bogato raščlanjena pročeljna strana podsjeća na »Westwerk-e« ranijega srednjeg vijeka u Njemačkoj. Kapitele na lišće i konzole s grotesknim glavama iz franjevačke crkve u Iloku, potpuno obnovljene na početku XX. st., možemo pro-

učavati u Arheološkom muzeju u Zagrebu (jedini stari kapitel u Iloku ima datum 1468. i grb Nikole Iločkog, »kralja Bosne«).

Ostale su nam samo crkve u Vočinu i V. Bastajima i ovdje ondje po koji detalj građevina iz vremena gotike. Spomenute dvije crkve bile su jednostavne građevine na jedan brod sa svodovima, što su poduprti vanjskim kontraforima. Sačuvani portali odaju radove izvedene dlijetom domaćih klesara. Zanimljive pojedinosti srednjovjekovnoga graditeljstva predstavljaju još crkva s osnovom na trolist u Tornju i crkva u Drenovcu s masivnim zvonikom ispred pročelja i okruglim tornjem s puškarnicama, što su naknadno podignute iznad svetišta crkve u obrambene svrhe.

Jedino u sjeverozapadnim hrvatskim krajevima, koji su, kao reliquiae reliquiarum regni Croatiae, izmakli turskom gospodstvu, imamo veći broj gotičkih crkava. Hrvatsko Zagorje sačuvalo je cijeli niz jednobrodnih ladanjskih župnih crkava. Kao u susjednoj Sloveniji, u XIV. st. u pravilu je samo svetište presvođeno gotičkim rebrima, dok u XV. st. svodovlje prelazi i u lađu i često poprima kasnogotički oblik mrežastog ili zvjezdastog svoda.

Većih su razmjera crkve, što ih dižu redovi: pavlini u Lepoglavi i Remetama, franjevci u Remetincu, ali i te su samo na jedan brod. Na tri je broda bila crkva cistercitske opatije u Topuskom, od koje strše samo ruševine veličanstvenog pročelja. Ta ruševina u oblicima rane gotike (oko g. 1300.) ne može biti dokazom tobožnje pojave gotike već g. 1211., kad su cisterciti došli u posjed već ranije postojeće crkve u Topuskom (ostaci ove ranije, također trobrodne crkve, koja je otkrivena iskapanjem, s polukružnim apsidama i tankim stupovima u brodovima, a ne stupcima, nemaju upravo ništa ni gotičko ni cistercitsko).

U XV. st. grad Zagreb intenzivno gradi, odnosno pregrađuje dvije crkve, biskupsku katedralu i gradskog Sv. Marka. Jedna i druga građevina trobrodna je dvoranska crkva, i to onog osobitog tipa, u kojem je srednji brod malko viši od pobočnih brodova, kao u Sv. Stjepana u Beču ili u prošteničkoj crkvi u Ptujskoj gori u Sloveniji (Staffelkirche). Gradnjom katedrale bilo se nastavilo iza dugog prekida u drugoj polovici XIV. st., i to radom na pročelju, koje je imalo dobiti dva zvonika u uglovima. Građevina je stavljena pod krov kroz XV. st. te je dobila monumentalne razmjere i učinak, što ih ni nesretna restauracija prošlog stoljeća nije mogla posve uništiti. Sv. Marko tipična je kasnogotička gradnja s masivnim oblim stupcima, koji bez ikakve naznake kapitela izravno prihvaćaju rebra svoda (kao n. pr. u mnogim crkvama u Austriji, Sv. Ani u Požunu i t. d.). Arhitektonsko-plastični detalji katedrale, ukoliko su izmakli radikalnom zahvatu restauratora, pokazuju, da ih je izvelo dlijeto stručno školovanih majstora. Naprotiv, južni portal Sv. Marka, s rustičnim kipovima apostola u nišama, što u više redova kidaju organski raspored portala, svakako je djelo domaćih klesara. Iz kasnogotičkog su vremena još ruševine crkve u

Oštarijama, u kojima se nazrijevaju ostaci velike trobrodne građevine, što ih je u XV. st. podigao knez Martin Frankopan. U frankopanskom gradu Brinju sačuvala se iz istog vremena velika dvospratna kapela.

Gotička skulptura ostavila je još manje spomenika negoli graditeljstvo. Iz druge je polovice XIII. st. fini, plošno tretirani relijef sv. Pavla iz sakristije katedrale u Zagrebu, podignute g. 1275., i nadgrobna ploča s grbom Radoslava iz jednog roda plemića u župi Gora u crkvici sv. Martina u Zagrebu. Inače gotičku skulpturu u kamenu u sjevernim krajevima možemo u prvom redu proučavati na arhitektonsko-plastičnoj dekoraciji sačuvanih građevina (klupe u starom gradu Varaždinu, u Sv. Križu u Križevcima, u kapeli burga u Brinju, župnoj crkvi u Donjoj Stubici, Remetincu i Sv. Jeleni kod Čakovca, pa svetohranište u Vinici u Hrvatskom Zagorju, Nedelišću i Podturnu u Međimurju, portali u Sv. Križu u Križevcima i pojedini detalji u najstarijim burgovima i dvorcima). U Gradskom muzeju u Zagrebu čuva se madona, a u zidu, sjeverno od katedrale u Zagrebu, uzidan je kip svetice (1946. prenesen u Dijecezanski muzej): vjerojatno potječu iz stare katedrale, a provincijska su djela kasnogotičkog karaktera. Donji ulomak nadgrobne ploče s likom pokojnika, što se pripisuje biskupu Ivanu u Đakovu (oko g. 1400), a danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu, s vrlo fino izrađenim naborima haljina, pokazuje, da su visoki crkveni dostojanstvenici u Hrvatskoj znali do prigode izvana nabavljati bilo gotove umjetnine, bilo same majstore. Pendant iz vremena renesanse gornji je ulomak druge nadgrobne ploče s vanredno izrazitom glavom, što se pripisuje zagrebačkom biskupu Luki iz vremena oko 1500., a čuva se u istom muzeju u Zagrebu. Tu je još nadgrobna ploča Matije, župnika iz Granešine, iz god. 1472., vrlo efektna radnja, koja u dosljedno provedenoj bezrelijefnosti i linearnoj dekorativnosti, kojom je prikazan usnuli lik župnika, pokazuje, kako provincijska umjetnost pogdjegdje od nedostatka forme prelazi, dosljednim iskorišćivanjem svojih ograničenih mogućnosti, do jakog i originalnog izraza.

Drvene skulpture, koje se lako prenose, lakše su negoli kamen nalazile put u sjeverne hrvatske krajeve iz susjednog srednjoevropskog kulturnog područja na sjeverozapadu od Hrvatske. Dobre obrtne radnje kasnogotičkog karaktera iz XV. st. dijelovi su krilnog oltara u Remetama, jednog oltara u Muzeju za umjetnost i obrt u Zagrebu (iz Remetinca), te nekoliko drvenih madona iz okolice Zagreba i Hrvatskog Zagorja (Marija Gorica, Vinagora, Stenjevec, Marija Gorska kod Lobora, Martinščina, Sv. Jakov na Očuri, Budinščina pa madona u kapeli majke božje u Gradišću kod Bosiljeva, kip madone u kapeli burga u Brinju i kip madone na baroknom glavnom oltaru u crkvi franjevaca u Osijeku). U prošteničkoj crkvi Mariji Bistrici kip je madone zanimljiva, prilično rustična radnja domaćeg drvorezbara. Sv. Križ Začretje čuva starinsko Oplakivanje Kristovo u drvu.

Najstariji su sačuvani spomenici slikarstva freske u sakristiji katedrale u Zagrebu, koju je podigao biskup Timotej 1275.; nažalost su jako pocrnjele od vremena i tamjana. Ipak se u njima raspoznaju likovi svetaca, koji podsjećaju na romaničko-bizantinske freske u okolici Rima (Anagni). Vjerojatno je do toga došlo, jer je Timotej boravio na papinu dvoru prije dolaska u Zagreb. Inače se freske iz XIV. i XV. st. u Zagrebu i Hrvatskom Zagorju — koje su u posljednje vrijeme na više mjesta provirile ispod stare žbuke i obećavaju vrlo zanimljiv materijal — vežu uz srednjoevropsko slikarstvo (iz prve polovice XIV. st.: ostaci fresaka u Sv. Jurju u Belcu; iz XIV. st.: tragovi fresaka u crkvi sv. Jakova na Očuri i freske u crkvi Marije Gorske kod Lobora; oko 1400.: freske u kapeli sv. Stjepana u nadbiskupskom dvoru u Zagrebu i možda freske u župnoj crkvi u Kalniku; iz XV. st. freske u Martinščini, Zajezdi, Sv. Jurju u Belcu, Sv. Jeleni kod Čakovca, i fragmenti fresaka iz Sv. Nikole u Krapini, danas u Galeriji umjetnina Jugoslavenske akademije, te freske u Sv. Jakovu na Očuri i ostatak starih fresaka u Lepoglavi). Na stupcu se u Sv. Marku u Zagrebu do restauracije crkve u prošlom stoljeću vidjela slikana madona, koje kopija pokazuje kasnogiotteskni trečenteskni pravac slikarstva. Za katedralu u Zagrebu nabavljeni su oko 1500. jedan slikani kasnogotički trokrilni oltar (danas u sakristiji) i jedna oltarna renesansna slika (danas u nadbiskupskom dvoru) na drvu, sa značajkama umjetnosti susjednog, srednjoevropskog područja. U Vidovcu u Međumurju u župnoj crkvi od davnine se čuva madona kasnotrečentesknog talijanskog karaktera. Slikarski umjetni obrt predstavlja nam bogata zbirka iluminiranih profanih i osobito crkvenih kodeksa u metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Tu su u većem broju izvrsne radnje XIV. i XV. st. francuskog karaktera, što su ih biskupi donosili sobom u Zagreb (Avignon u Francuskoj dugo je bio sjedište papa, a Pariz centar onodobnog minijatorskog umijeća). Čini se, da su biskupi potkraj XV. st. u samom Zagrebu uredili radionu iluminatorâ. Misal Jurja de Topusko ima stariji dio s raskošnim minijaturama njemačkog kasnogotičkog sloga, koje se pripisuju majstoru, što ga dokumenti u Zagrebu na početku XVI. st. spominju kao Johannes Alemanus pictor, i mlađi dio s minijaturama renesansnog talijanskog karaktera, u kojima se, prema monogramu, nazrijeva djelo iz mladih godina čuvenog majstora minijature u Italiji i Budimu Julija Clovija, rodom Hrvata iz Grižana u Hrvatskom Primorju.

Veliko blago umjetnog obrta ostavili su kroz stoljeća zagrebački biskupi riznici katedrale. Tu su vezeno ruho (figure svetaca na Ladislavovu plaštu, humeral bl. Augustina Kažotića, dvije biskupske mitre, jedna kazula, sve gotičkog sloga), brojni kasnogotički kaleži, dvije monstrance i dva krasna biskupska štapa tog sloga. Začudo imaju u Hrvatskom Zagorju često i male ladanjske crkve lijepe kaleže i monstrance (u Glogovnici su bile i dvije vezene kazule iz XV. i XVI. st.), u kojima se gotički motivi, sve

više dekorativno razriješeni, tvrdokorno podržavaju do u XVII. st., kad konačno iščezavaju pred barokom. Samo u riznici u Zagrebu imamo primjeraka zlatarskog obrta u oblicima renesanse. Inače je renesansa u Hrvatskoj i Slavoniji vrlo skromno zastupana, kao i u susjednim slovenačkim i austrijskim krajevima. Tome je više uzroka. Iza bitke kod Mohača 1526. Slavonija je pala pod vlast Turaka[1], a i u slobodnoj Hrvatskoj bile su teške prilike. Osim toga, tu se gotika uvriježila i udomaćila. Nekoliko dvorišta u dvorcima feudalne gospode s renesansnim arkadama (Veliki Tabor, Varaždin, Klenovnik, Klanječki Novi dvori i Kerestinec), nekih 13 nadgrobnih ploča s likovima pokojnika,[2] pa ranorenesansno svetohranište u kapeli sv. Lovrinca u Požegi i korske klupe, koje su talijanski drvorezbari na početku XVI. st. napravili u zagrebačkoj katedrali, uglavnom je sve, što je do nas došlo od renesansne umjetnosti. Obnovu umjetnosti u tim krajevima izazvao je tek barok.

II. Novi pleterni ulomak iz Posavske Hrvatske

U izdanju, kojemu sam bio namijenio netom doneseni prilog, dao sam posebni napis za *Starohrvatsku umjetnost*, pa se zbog toga spomenici iz vremena hrvatske dinastije u Hrvatskoj i Slavoniji ne spominju u naprijed priopćenom tekstu. Uostalom, tih je spomenika malo. Radi se o nalazima u grobovima ranoga srednjeg vijeka, o sporadičnoj ostavštini Avara-Kuturgura u Čađavici (VII. st.), o predmetima avarsko-slavenske kulture, koja je dobila ime po nalazištu u Kesztelyu u Ugarskoj (VIII. st.), o pojedinačnom nalazu bizantinske srebrne naušnice u Erdutu i zanimljivim nalazima takozvane bjelobrdske kulture XI. st. u starohrvatskim grobljima u Podravini, o čemu sam pisao u radnji *Iskopine društva Bihaća u Mravincima i starohrvatska grobišta* (Rad Akademije 268, Zagreb 1940.), i u člancima, koji će uskoro izići u posebnoj knjizi u izdanju Družbe sv. Mohorja u Celju, te o vrlo rijetkim pleternim skulpturama iz Hrvatske i Slavonije.

Donedavna je jedini sigurni primjerak prave starohrvatske pleterne skulpture — kakvih imamo u velikom obilju u Dalmaciji — bio ulomak skulpture s troprutastim pleterom u Arheološkom muzeju u Zagrebu, što je iskopan u Sisku. Bilo je opravdano, da se posve osamljena pojava kamenoga crkvenog namještaja, urešena pleternom dekoracijom, u Posavskoj Hrvatskoj dovede u vezu s viješću, kako je patrijarh Gradeža imenom For-

[1] Rijetki su i zanimljivi danas sačuvani ostaci turske vlasti: turbe u Iloku, džamija u Đakovu i stara kula u Gorjanima, pretvorena u crkvu, te ostaci kupki u Slankamenu.

[2] Neke ploče predstavljaju poznate ličnosti: hercega Ivaniša Korvina u Lepoglavi, bosanskog kralja Nikolu Iločkog i njegova sina Lovru u Iloku, bana Tomu Bakača, pobjednika Turaka kod Siska 1593. u katedrali u Zagrebu, i nasilnika Franju Tahija, koji je dao povoda seljačkoj buni 1573., u Donjoj Stubici.

tunat slao god 821. knezu Ljudevitu Posavskom majstore i zidare, da mu učvrste gradove u borbi s Francima. Međutim je god 1946. asistent Konzervatorskog zavoda prof. T. Stahuljak otkrio u nekoj kući u Mariji Gorskoj kod Lobora u Hrvatskom Zagorju uzidan ulomak kamene grede sa starohrvatske crkvene pregrade (T. I/1). Greda ima gornji rub urešen nizom karakterističnih starohrvatskih kuka, uz donji joj rub teče pletenica, a sredinu grede ispunja natpis (+SVMME...). Drugi ulomak — kako se čini, nastavak ovoga već otkrivenog, a koji se privremeno čuva u Konzervatorskom zavodu u Zagrebu — još je uzidan u zidu kuće u Mariji Gorskoj kod Lobora prekriven žbukom, a daljnji su komadi u prošteničkoj crkvi u tome mjestu. Činjenica, da je na otkrivenom ulomku pletenica dvoprutasta. a ne troprutasta, i da se u njezinim savijucima javljaju kuglice (klasične »oči«), upućuje nas, da tu gredu pripišemo kasnom razdoblju pleternih skulptura, t. j. XI. stoljeću. Ovaj nam novi nalaz u Loboru nameće pitanje, da li su uistinu iz Siska i ona četiri ulomka s pleternim ukrasom, što se čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu, a Brunšmid ih je oprezno označio kao »možda iz Siska, ali provenijencija nije sigurno ustanovljena«. Svakako iza nedavnog nalaza u Loboru ne možemo tvrditi, da pleterna skulptura nije zahvatila sjeverne hrvatske krajeve između Save i Drave. Ostaje ipak istina, da su nalazi pleternih skulptura u Posavskoj Hrvatskoj veoma rijetki. O ranosrednjovjekovnim skulpturama s motivima pletera u Srijemu i Volarici u Lici bit će još govora.

III. Rijetki ostaci romanike

U ovom poglavlju vršim reviziju rijetkih ostataka romanike brišući one spomenike, što su se dosada bez razloga uvrštavali među romaničke spomenike, i upotpunjujući popis sa spomenicima, što dosada nisu bili poznati ili nisu kao takvi bili istaknuti.

Između spomenika romanike nisam naveo euharističke »custodije« s ornamentiranim okvirom u župskoj crkvi u Bribiru i katedrali u Senju, koje Schneider u popisu umjetničkih spomenika, snimljenih za Jugoslavensku akademiju, naziva romaničkim radnjama. Već je Szabo istakao, da »custodia« u Senju ne može biti iz XI. st., jer je po uresnim motivima i obliku djelo čiste renesanse. I »custodia« je u Bribiru tipično ranorenesansno djelo po obliku, stilu i motivu.[3] Omaška historičara umjetnosti široke kulture, kakav je bio Schneider, pokazuje, kakvim oprezom moramo pristupiti datiranju spomenika u provincijskoj sredini. Vjerojatno su manja

[3] Isp. Ljetopis Jug. akademije, Zagreb 1935, sv. 47, str. 173 i 174. (Schneider), *Hrvatski kulturni spomenici* I. Senj, 1940, str. 40 i sl. br. 33 (Szabo); fot. br. 533 i 559 iz zbirke Jug. akademije (custodia u Bribiru i Senju).

dotjeranost forme i sploštena izradba ornamenta na dovratnicima senjske »custodije« — koje ima svoj izvor u antiknoj srcolikoj palmeti — zavele Schneidera, da ih vremenski stavi uz bok našim skulpturama na prijelazu iz pleternih klesarija u ranu romaniku. U provinciji često poprima rustifikacija oblike i razmjere, koji zbunjuju onoga, što razvoj umjetnosti prati po spomenicima u kulturnim središtima i zbirkama glavnih muzeja. Sjećam se čuđenja arheologa, koje bih u splitskom Arheološkom muzeju upozorio, da neki nadgrobni spomenici, što su ih oni po rustičnoj obradi klasičnih motiva u prvi mah držali djelima kasnoga starokršćanskog vremena, po nesumnjivom sadržaju natpisa potječu iz I. st. n. e.

U svojem popisu romaničkih spomenika ne spominjem ni stare kamene propovjedaonice u kapeli sv. Križa kod Budinščine, koju Jiroušek drži srednjovjekovnim djelom i za koju veli, da njezini stilizirani ornamenti živo podsjećaju na romaničke.[4] Mislim, da je to djelo nastalo pod utjecajem pučke umjetnosti, pa mu je, upravo zbog toga, u prvi mah teško odrediti točno vrijeme postanka. Svakako je ono novovjeko, a ne srednjovjekovno. Pučka umjetnost podliježe dijelom utjecaju takozvane stilske umjetnosti i prima od nje izvjesne motive, ali pored toga, kroz sva vremena, ona pridržava vlastite motive i vlastit način izražavanja. Tako na pr. u urešivanju kamena i drva pučka umjetnost voli sploštени relijef, gomila ukras i ubacuje motive u svaki prazni prostor, rado para u kamen i drvo linije i točkice i t. d. Time ona ima, do neke mjere, dodirne točke s umjetnošću romanike, koja voli stiliziranu liniju i umjerena je u plastičnom volumenu; ali to nas ne smije zavesti, da krivo datiramo proizvode pučke umjetnosti i povezujemo ih s vremenski dalekom i u biti skroz drugačijom umjetnošću romanike. To se, istina, događa, pa u provincijskim zbirkama često nalazimo ukočene kipove ili primitivne relijefe, koje mjesni rukovodioci tih zbirki drže djelima dalekoga srednjeg vijeka, a zapravo su proizvodi pučkog ili nevještog dlijeta iz novijeg i najnovijeg vremena.[5] Klesarije na ogradnim pločama propovjedaonice u Sv. Križu podsjećaju i u izradbi i u motivima na pučku umjetnost, osobito na rezbarije u drvu. Značajno je s obzirom na to, kako na jednoj ploči majstor ispunja prostor između krakova šesterokrake zvijezde srcolikim motivom, a u same krakove urezuje mnogostruke vijugave linije, pa kako postavlja srcoliki ures

[4] Isp. još Szabo u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva u Zagrebu, N. S. XIII, Zagreb 1914, str. 134: fot. br. 1501—1504 iz zbirke Jug. akademije.

[5] U gradskom muzeju na Rijeci pokazali su mi nedavno primitivan kip sv. Sebastijana, možda recentan rad seoskog rezbara, kao navodnu radnju iz XII. st., ukoliko to nije rad urođenika u Africi donesen na Rijeku po našem pomorcu ili sabiraču. J. Horvat unosi u *Kulturi Hrvata kroz 1.000 godina* (Zagreb 1939) grobnu ploču novijeg vremena s plitko i rustično izvajanim likom nepoznatog franjevca u crkvi sv. Franje u Senju među ilustracije srednjovjekovnih spomenika (sl. br. 71). A Bersa publicira rustični relijef s raspetim Kristom, djelo seoskog klesara, kao navodni spomenik iz VI. ili VII. st. (Jahrbuch für Altertumskunde, Wien 1911, sv. 4, str. 213—223).

u sredinu dvoglavog orla; a na drugoj je ploči vrlo značajan onaj punktirani ures ispod sunčane (?) glave obavijene zrakastim vijencem. I motivi na ogradi propovjedaonice tipični su za pučku umjetnost: šesterokraka zvijezda i srce, uvijek opetovani znakovi sreće i ljubavi, heraldički dvoglavi orao, ovjenčana glava, simbol sunca, što daje život, isprepleteni zmajevi i t. d.[6]

Za samu crkvu sv. Križa kod Budinščine Szabo veli da je prastara i romanička, i to zbog malenih prozora, što ih je i današnja barokna građevina zadržala od ranije građevine; za Szabom se povode Jiroušek i Kniewald, koji crkvu ubrajaju u građevine s romaničkom jezgrom.[7] Trebat će dići žbuku i ispitati, jesu li ti prozori uistinu toliko stari; daju dojam samo nepravilne, rustične radnje.

U popisu slika snimljenih za Jugoslavensku akademiju u crkvi sv. Franje Ksaverskog u Zagrebu Schneider spominje romanički križ u crkvenoj riznici.[8] Slika br. 803 iz Akademijine zbirke fotografija pokazuje običan renesansno-barokni križ iz srebra. Međutim, u sakristiji te crkve su dva metalna raspela, koja doduše pokazuju značajke obrtnog proizvoda prošlog stoljeća, ali je na njima Krist pribit na drvo križa s ravno pruženim nogama. Ovaj je motiv po svoj prilici zaveo Schneidera, da govori o romaničkom križu u Sv. Franji Ksaverskom. Poznato je, da je pribijanje Krista na križ sa četiri čavla ili s ravno ispruženim nogama motiv, što se u ikonografiji kršćanskog Zapada podržava do u XIII. st., kad ga zamjenjuje Krist s nogama prebačenim jednom preko druge. Krist nije više božanstvo, koje i na križu Golgote ostaje mirno, dostojanstveno i izdignuto iznad ljudskog bola, nego je bog-čovjek, koji se previja u samrtnoj borbi i u muci prebacuje nogu preko noge. Svakako nas slučaj s križem u Sv. Franji Ksaverskom uči, da datiranje spomenika ne smijemo postaviti na jednostrani temelj jednog ikonografskog detalja. Odstupanje od ikonografske norme može imati uzrok u slobodi i hiru majstora, ili u retrospektivnom raspoloženju prošlog stoljeća sklona historicizmu, ili u utjecaju iz drugoga kulturnog područja. Pravoslavna crkva pridržala je i poslije srednjeg vijeka prikazivanje Krista pribita na križ sa četiri čavla, i sjećam se, kako su don Frani Buliću donosili u Split malene bakrene križiće s Kristom ravnih nogu, koje je on u prvi mah držao radnjama iz srednjeg vijeka, dok nije bio upozoren na to, da su se takvi križići kod pravoslavaca davali u grob pokojnika do u najnovije doba.

[6] Isp. Karlinger, *Deutsche Volkskunst,* Berlin 1938, str. 241, sl. na str. 142—143, 146, 153—154, 355: *Zbirka hrvatskih narodnih ornamenata,* sv. 5, Zagreb 1941 (Izdanje Etnografskog muzeja u Zagrebu), passim.

[7] Isp. Szabo u Vjesniku Hrvatskog arheološkog društva, N. S. XIII. za g. 1913—1914, Zagreb 1914, str. 193; isti; *Kroz Hrvatsko Zagorje,* Zagreb 1939, str. 94.

[8] Isp. Ljetopis Jug. akademije, Zagreb 1938, sv. 50, str. 150.

Iz popisa romaničkih spomenika izostavio sam također ruševine crkava u Ledincima i Rokovcima u Srijemu, koje se ubrajaju u spomenike navodnog srednjovjekovnog srijemskog tipa, i koje Jiroušek i Bach nazivaju građevinama izrazito, odnosno čisto romaničkog tipa. Na ruševine tih malenih srednjovjekovnih crkvica u obliku jednostavnog pravokutnika upozorio je Szabo i istakao, da su im oblici prozora, ulaza i podnožnog vijenca gotički, te ih stavio u rano XIV. st.; jedino se u ruševinama još razabire, da je apsida tih crkvica imala polukružni oblik.[9] Ali to nije dosta, da ove crkvice nazovemo romaničkim građevinama, dapače građevinama izrazito ili čisto romaničkog tipa. Kao u svim slučajevima, kada se na nekoj građevini javljaju i miješaju oblici, što su značajni za različite stilove i vremenske periode, moramo i u ovom slučaju dobro uočiti i razlikovati, radi li se o posljedici naknadne pregradnje, t. j. o tome, da je neka građevina, podignuta u neko doba, dogradnjom ili pregradnjom dobila u kasnije doba oblike i dijelove kasnijeg stila; ili o posljedici tvrdokornog pridržavanja ranijeg načina građenja u konzervativnoj sredini provincijskog kraja. Prvi je slučaj kod crkava u Bapskoj, Moroviću, Mikanovcima t. zv. srijemske grupe — o kojoj ćemo još govoriti: pored romaničkih dijelova, građenih prije provale Tatara, tu imamo gotičke dijelove iz vremena kasnije pregradnje tih crkava. Drugi je pak slučaj u Ledincima i Rokovcima, kojih je graditelj još u XIV., odnosno XV. st. dao apsidi raniji tradicionalni polukružni oblik mjesto poligonalnog oblika, što ga je uvela i voljela gotika.[10]

Daljnja griješka, koju često počinjamo, jeste, da se pri datiranju jednoga spomenika dajemo zavesti od vijesti o prvoj gradnji ili prvom spomenu toga spomenika. Tako se na pr. još uvijek literaturom povlači tvrdnja o romaničkoj jezgri crkve sv. Marka u Zagrebu (Bach, Kniewald). A zapravo je to kasnogotička građevina podignuta na mjestu, gdje je jamačno postojala crkva već u romaničko doba. Iz god. 1256. imamo povelju kralja Bele IV., kojom građanima na Griču dopušta održavanje sajma 8 dana prije i 8 dana poslije blagdana sv. Marka evanđelista, pa se iz toga izvodi, da je te godine bila dograđena crkva na mjestu starije, koja je propala povodom provale Tatara.[11] Međutim, strogo uzevši, niti je sigurno, da su Tatari do temelja uništili župnu crkvu sv. Marka na Griču, niti iz održavanja godišnjeg sajma proizlazi, da je crkva bila dogotovljena. Svakako se u najboljem slučaju moglo misliti, da od ranije romaničke crkve imamo

[9] Isp., pored mišljenja Jirouška i Bacha, Szabo u članku *Spomenici prošlosti u Srijemu*, Savremenik, Zagreb 1916, br. 1—2, str. 42—50; isti u članku *Spomenici starije srednjovječne arhitekture u Hrvatskoj i Slavoniji* u Šišićevu zborniku, Zagreb 1929, str. 549—553.

[10] Za ruševine u Rokovcima Stj. Pavičić, *Vukovska župa*, Zagreb 1940, str. 122, piše, da pripadaju crkvi samostana, što ga je god. 1415. podigao Filip Korocski.

[11] Isp. Ivan Krstitelj Tkalčić, *Povjestni spomenici slob. kralj. grada Zagreba*, 1889, sv. 1, str. XV i 26.

danas polukružnu arkadu donjeg dijela portala na južnoj strani crkve, jer se okvir niša portala iz XV. st. naslanja na tu arkadu i neorganski joj prekida liniju. Mogao sam, međutim, ustanoviti, da su i ta polukružna arkada i okviri spomenutih niša iz jednog istog kamena i prema tome iz istog vremena. Ostale tvrdnje o romaničkim ostacima u sv. Marku pogotovu su netočne. Ispod crkve nije srednjovjekovna kripta, nego su obične grobnice, a masivni obli zidani stupci nisu romanički, nego gotički s visokim podnožjima i bez ikakvih kapitela i nadglavaka. Stupci neposredno prihvaćaju rebra svodovlja: to je tipičan motiv kasne faze gotike, u koje blijedi prvotni, organski jasni sistem konstrukcije.[12]

U župnoj crkvi u Ivancu dva lava nose posudu za krštenje. Frapiran razlikom materijala između posude za vodu i lavova, što je nose, Szabo je sklon — a zapravo bez ikakvog temelja — lavove držati romaničkim skulpturama.[13] I ove sam lavove izostavio iz niza romaničkih spomenika u priopćenom sastavku.

Međutim, baš iz ostavštine bilježaka i fotografija, što ih je Szabo, kao plod svog dugogodišnjeg požrtvovnog rada, namro Konzervatorskom zavodu u Zagrebu, mogao sam popuniti popis romaničkih ostataka u Hrvatskoj i Slavoniji s još dva spomenika. To su skulptirane ploče uzidane nad vratima crkve u selu Volarici u Lici te par kapitela uzidanih u nekoj zgradi u Mitrovici u Srijemu.

Iznad ulaza u crkvu u Volarici dvije su ploče urešene pleterom, što se savija u složene zamršene zavoje (T. I/2). Crtež je nepravilan; trakovi su pletera na jednoj, većoj ploči jednostruki, a na drugoj, manjoj, dvotračni, t. j. s jednim žljebićem posred traka. To nisu više starohrvatske pleterne skulpture u užem smislu stila i tehnike, t. j. u obliku troprutastih trakova oštrobridog kosog usjeka, nego je to životarenje tradicionalnih motiva u

[12] Taj se motiv javlja u većem broju crkava u Austriji iz XV. stoljeća. Navodim primjere u Ybbsu, Heiligenblutu, Pöggstallu, Neunkirchenu, Thayi, Kottessu, Sallingstadtu, Steinu, Ennsu i primjer iz Požuna u Ugarskoj (isp. Österreichische Kunsttopographie, Wien, III, sl. 457; IV, 62, 86, 174 i 233; V/2, sl. 505; VI, sl.139; VIII/2, sl. 370; M. Dvořak, *Katecismus der Denkmalpflege*, Wien 1919, sl. 75 i 76; I. Henszlmann, *Magyarország csúcs-ives stylü müemlékei* i t. d., Budapest 1880, sl. 126). Sve su ove građevine najranije iz odmaklog XV. st., i u njih svodovi, često s rebrima mrežasto raspoređenim, počivaju većinom na osmougaonim, a nikada na okruglim stupcima kao u crkvi sv. Marka u Zagrebu. Okrugle stupce i valjkaste baze, kao u Sv. Marka, poznam iz crkve u Münichsreitu u Austriji iz XIV. stoljeća. To je osamljen primjer takvog motiva u samoj Austriji, koji se, čini se, inače javlja u više crkava u Češkoj i Bavarskoj (isp. *Öst. Kunsttop.* IV, sl. 127. str. XIII). Ne pomišljam na izravnu ovisnost Sv. Marka u Zagrebu od te seoske crkve ni na veze s graditeljstvom daleke Češke i Bavarske; ali nameće nam se pitanje, nisu li masivni okrugli stupci Sv. Marka također iz XIV. stoljeća. Moramo imati na umu, da su na tim stupcima bile fresko-slikarije izrazito giottesknog karaktera XIV. stoljeća, koje su propale prigodom Bolléove restauracije Sv. Marka; pored toga, ne smijemo zaboraviti činjenicu, da kipovi apostola i svetaca na južnom portalu Sv. Marka imaju izrazite oznake stila skulptura XIV. stoljeća. O svemu tome niže. Stupovi, freske i kipovi mogli bi potjecati od radova u Sv. Marku u XIV. st. prije radikalne pregradnje u XV. stoljeću.

[13] Isp. Gj. Szabo, *Kroz Hrvatsko Zagorje*, Zagreb 1939, str. 114.

rustičnoj izradi u vrijeme rane romanike. Ovakve su skulpture tipične za selo u Dalmaciji, gdje je nova, dotjeranija umjetnost romanike teško i sporo prodirala. XII. stoljeće bit će vjerojatno vrijeme i ovih skulptura u Volarici.

Konzervatorski zavod ima pored toga fotografije neke građevine u Mitrovici, u kojoj se vide uzidani ranosrednjovjekovni nadglavak i kapitel. Nadglavak nije osobito zanimljiv; urešen je nizom rustično izvedenih arkadica, ispod kojih je motiv lista. Na kapitelu je isklesan kentaur s okruglim štitom u desnici i dvosjeklim mačem u ljevici, njemu nasuprot ide maštoviti grif, a u prostor između njih ubačeni su ruža i listići (T. II/2). O ovom kapitelu bit će još govora.

Drugi izvor, da se popuni popis romaničkih ostataka u Hrvatskoj i Slavoniji, dobio se tako, da je osoblje Konzervatorskog zavoda u Zagrebu obilazilo teren. U maloj seoskoj crkvici sv. Martina u Martinščici pod Oštrcem u Hrvatskom Zagorju, koja se spominje već u popisu župa iz godine 1334., otkrilo je ono zanimljive freske XV. st., što ih je skrivala žbuka, i našlo, na jednom oltaru, lijepu drvenu kasnogotičku madonu, koju dotada nije nitko spomenuo, a usto i rijetki ranosrednjovjekovni brončani križ s raspetim Kristom, kome nije bila zapažena vrijednost, a služio je kod pogreba dječaka. Ovdje se radi o predmetu s izrazitim značajkama ranog srednjeg vijeka u stilu i ikonografiji (T. II/3). Značajni su za ovu posljednju Krist živ, s ravno pruženim nogama, i pojas oko bedara (perizoma) pričvršćen o Kristovo tijelo posebnim tankim pasom ili remenjem.[14] Vrijeme postanka toga romaničkog križa bit će XI.—XII. st. U svim detaljima vrlo slično malo raspelo iz bronce nalazi se u Državnom muzeju u Sarajevu, a našlo se pred više godina uz jedan potok u okolini Jajca.[15] Po kazivanju asistenta sveučilišta u Ljubljani Cevca, slično se raspelo našlo također u Sloveniji. Jamačno su to proizvodi jednog središta, koje je bilo nedaleko od naših krajeva.

U župnoj crkvi u Glogovnici visoko u zidu zvonika i istočnom zidu lađe desno od svetišta uzidane su skulpture, koje prave utisak romaničkih, strogo frontalno postavljenih likova svetaca. Trebat će ih snimiti, odnosno skinuti s toga mjesta nezgodna i za oko i za proučavanje. U gomili materijala u crkvi ima jedna velika konzola u obliku naokrupno klesane čovječje glave (T. II/1). Po formatu ona ne pripada konzolama, što podržavaju go-

[14] U XIII. st. prevladava pojas napravljen iz samo jednog tkiva i istiskuje dotadašnji pojas pričvršćen o tijelo posebnim remenom.

[15] Isp. Glasnik Zemaljskog muzeja za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo 1936, god. XLVIII. sv. 1, str. 70, sl. 10. Na jednom i drugom raspelu jednako je prikazivanje brade malim žljebićima, jednako tretiranje kose pomoću dugih stiliziranih pletenica spuštenih do pleća pa punktirano tretiranje gornjeg dijela prsiju, nabrani koluti prsnog koša, dekor i oblik pojasa oko bedara i t. d. Isp. također raspelo ugarske kraljice Gizele (XI. st.) u Münchenu (G. Forster, *Magyarország müemlékei,* Budapest 1913, sl. 30) i raspelo nađeno u Stolnom Biogradu (I. Henszlmann, *Magyarország ó-keresztyén, roman es átmenet stylü mü-emlékei,* Budapest 1876, sl. 53).

tičko svodovlje svetišta, i vjerojatno potječe od starije, romaničke građevine. U istoj su crkvi ostala tri omašna stupca iz predtatarskog doba, kad je crkva bila u posjedu templara. Između tih stupaca i ravnog krova jednobrodne lađe crkve slabašne su arkade, i to tri uže i s gotičkim oštrim lukom, te četvrta šira i polukružnog luka, što se oslanja u četvrt kruga na istočni zid lađe. Kad bi te arkade bile izvorne, t. j. potjecale iz predtatarskog doba — a nije jasno, čemu bi im u kasnije vrijeme bili dali današnji oblik — značilo bi, da je ova starija propala crkva templara iz prelaznog romaničko-gotičkog doba tik pred provalom Tatara bila uistinu monumentalna građevina i da je vjerojatno imala poprečni brod (na to upućuje šira polukružna arkada). Ovo će se pitanje moći osvijetliti istraživanjem konstrukcije pod žbukom te iskapanjem u crkvi i neposrednoj njegovoj blizini. Crkvu u Topuskom, koje su temelji i zidovi bili pred više godina otkriveni iskapanjem do veličanstvenih ostataka pročelja iz gotičkog vremena u Topuskom, i ova crkva u Glogovnici svakako su dvije jedine trobrodne crkvene građevine, za koje znamo u Hrvatskoj i Slavoniji u vrijeme prije Tatara.[16]

I stara župna crkva sv. Jurja u Belcu ima ostatke raznih pregradnja iz vremena od romanike do baroka. Za njezin prostrani i masivni četverostruki toranj na pročelju crkve obično se pisalo, da je to izvorno bio obrambeni toranj iz doba romanike.[17] Konzervator Stahuljak iskapanjem je i obijanjem žbuke istraživao tu crkvu te se uvjerio, da je donji dio tornja, koji je građen tesanim kamenjem i probijen vrlo uskim pravokutnim prozorčićima, zapravo ostatak crkve možda iz vremena još prije provale Tatara, a ne obrambenog tornja. Za ovo govori više činjenica: toranj je nastao tek kasnije, kad je prvotna crkva iz tesanog kamena bila produljena i prednji joj dio bio nadograđen u obliku tornja u kamenu lomljencu; u donjem dijelu tornja vidi se friz romaničkih lukova, a to priliči više crkvenoj zgradi negoli obrambenom tornju; pod obijenom su se žbukom na ulazu u današnji toranj ukazala nekadašnja vrlo široka vrata, koja svršavaju ranogotičkim lako zašiljenim lukom, a izrađena su u pročelju iz tesanog kamena (T. III/1). Ta vrata nikako ne pristaju u obrambeni toranj. Poslije nekog vremena, negdje poslije god. 1300., prvotna je crkvica nadograđena u obliku tornja i bila je produljena: tada je dobila današnje razmjere, a to se vidi iz toga, što su u svetištu crkve bile otkrivene fresko-slikarije kasnog romaničkog stila također iz vremena prve polovice XIV. stoljeća.

U svom sažetom prikazu (vidi I.) izostavio sam kao manje važne dvije male propale crkvice vjerojatno ranijega srednjeg vijeka, kojih su tlocrte utvrdili i objelodanili Brunšmid i Ivančan. Kod sela Poduma nedaleko

[16] Isp. Vjesnik Hrv. arh. društva, Zagreb 1883, str. 52. Za crkvu u Topuskom vidi niže.
[17] Isp. Gj. Szabo u članku u Vjesniku Hrv. arh. društva, Zagreb, o. c., N. S. XIII. 1913—1914, str. 140.

Otočca strši razvaljeno pročelje crkve, što je završavala pravokutnim svetištem;[18] a na brijegu zvanu Cirkvišće u Gornjem Stenjevcu, gdje se po pričanju naroda u prastaro doba nalazila župna crkva, bili su otkopani temelji pravokutne crkvice s polukružnom apsidom.[19]

IV. O Spomenicima t. zv. srijemske grupe

Iz vremena ranoga srednjeg vijeka prije provale Tatara imamo u Srijemu nekoliko zanimljivih, ma da rijetkih i fragmentarnih, ostataka građevinarstva i skulpture. Kako smo ruševine u Rokovcima i Ledincima izlučili iz niza romaničkih spomenika predtatarskog perioda, građevine nam predstavljaju crkve u Bapskoj, Moroviću i Mikanovcima, a ostatke skulpture stup iz Iloka, danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu, stup s kapitelom u podrumu jednog seljaka u Banoštru, te tri ulomka i jedan kapitel iz Rakovca s brda Stručice, gdje je nekoć stajala opatija Dumbovo, a sada se ti ulomci i kapiteli nalaze također u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Za spomenute građevine tvrdi se, da sačinjavaju grupu posebnog srijemskog tipa, što potječe sa sjevera, t. j. iz Madžarske, dok se skulpture drže svjedocima živih veza sjeverne, posavske Hrvatske s najstarijim kulturnim i političkim središtima južne, primorske Hrvatske u vrijeme vladara narodne krvi.[20] Ja se ne mogu složiti ni s jednim i s drugim mišljenjem.

Crkve u Bapskoj, Moroviću i Mikanovcima jedva da su naročiti tipovi, one su između sebe različite i po svom obliku i po slijedu gradnje pojedinih svojih dijelova. Mala pravokutna presvođena lađa sa svetištem u obliku polukružne apside i sa zvonikom prigrađenim pred ulazom u crkvu oblik je gradnje malih ladanjskih građevina u mnogim i različitim krajevima. Romanička crkva u Börzsönyu poviše Budimpešte, koju je Gj. Szabo našao u publikaciji I. Henszlmanna i L. Szabóa o umjetnosti u Madžarskoj i na njoj temeljio svoje mišljenje o ovisnosti srijemske grupe od Madžarske, najmanje je prikladna za pripisanu joj ulogu.[21] To je građevina podignuta u razvijenim i zrelim oblicima romanike, kojih nemamo u srijemskim crkvicama, i to je relativno skromna crkva izgubljena u brdovitom kraju županije Hont sjeverno od Dunava, vrlo daleko od naših krajeva. L. Gál spominje baš crkvu u Börzsönyu i njezin tip crkve s jedincatom lađom, ispred koje je zvonik, kao predstavnika lokalne, seoske arhitekture, što se izživljava

[18] Isp. Vjesnik Hrv. arh. društva, o. c., N. S. V, 1901, str. 44, sl. 26 i 27 (Brunšmid).

[19] Isp. Vjesnik Hrv. arh. društva, o. c., N. S. VI, 1902, str. 190, sl. 105. (Ivančan).

[20] Isp. Szabov prilog u Šišićevu zborniku, str. 549 ss; Szabov članak u Narodnoj Starini, br. 17, str. 154 i 155; kao i mišljenje Bacha i Jirouška.

[21] Isp. Dr. Henszlmann Imre, *Magyarország ó-keresztyén, román es átmenet stylü mü-emlékeinek rövid-ismertetese,* Budapesten 1876, 129, sl. 224—231; i Dr. Szabó László, *Az árpádkori magyar épitömüvészet,* Budapesten 1913, str. 271.

u svojem uskom krugu.[22] Osim toga, crkve u Bapskoj i Moroviću približile su se u općem izgledu crkvi u Börzsönyu tek u kasnije vrijeme, kada je starijoj romaničkoj građevini bio pridodan prednji, gotički dio i zvonik. A crkva u Mikanovcima, ukoliko je njezin zvonik iz romaničkog vremena, podigla ga je u okruglom, a ne kvadratnom obliku, kao što je to slučaj kod crkve u Börzsönyu; ona, osim toga, uopće nema svodova, a tek nagađamo, da je nekoć imala polukružnu apsidu. Kako vidimo, nategnuta i izvještačena poredba srijemskih crkvica s crkvom u Börzsönyu pri podrobnoj se i pobližoj analizi rasplinjuje u ništa. Srijemske su crkvice slučajno sačuvani ostaci, koje je teško i nepotrebno vezati uz određeni vanjski utjecaj i razvijene tipove. Njihov značaj djela skromnih majstora, koja su namijenjena udovoljenju obrednih potreba, u kraju s još nerazvijenom graditeljskom djelatnošću, potvrđuju njihove skromne dimenzije, oskudnost arhitektonsko-plastičnih detalja, kao i oni maleni prozori, što su u crkvi u Moroviću probijeni u svinutoj liniji svoda (a ne u uspravnom zidu, što podržava svod) (T. III/$_2$).

Od srijemskih ranosrednjovjekovnih skulptura u Arheološkom muzeju u Zagrebu stup iz Iloka ne možemo pribrojiti starohrvatskoj pleternoj plastici. To je ranoromanički spomenik i po figuralnom, simboličkom motivu (janje s križem popeto na stupiće) na pročeljnoj strani i po plastičnoj izvedbi; samo je na pobočnoj strani stupa reproduciran tradicionalni motiv pletenice (trakovi su pletenice na njemu dani naizmjence troprutasto i četveroprutasto, a ovo je posljednje bivalo u pleternim skulpturama kasne faze prije prijelaza na romaniku). Poznato je, da romanika u mnogim krajevima, uz novi figuralni, simbolički i historijsko-narativni sadržaj, izražen novim plastičnim shvaćanjem, pridržava ovdje ondje, u svojem ukrasu, pojedini raniji pleterni motiv.

Tri ulomka i kapitel iz Rakovca kao i kapitel u Banoštru možemo, naprotiv, ubrojiti u pleterne skulpture. Ali izvježbano će oko opaziti, da se meka izvedba pletera na tim skulpturama odvaja od oštrobridnih troprutastih trakova na starohrvatskim pleternim klesarijama u Dalmaciji (te njima sličnih ulomaka iz Siska i iz Lobora) i da više podsjeća na plastičnu dekoraciju srednjovjekovnog Bizanta i nekih spomenika iz ranoga srednjeg vijeka u Ugarskoj, u kojima je uočljiv utjecaj bizantinske umjetnosti. Navodim kao primjere ovih posljednjih ulomke s pleterom u Szegszárdu i dijelove dekoriranoga kamenog namještaja u Pečuju i Stolnom Biogradu.[23] U vrijeme XI. i XII. st. — a to je doba ulomaka iz Rakovca i Banoštra — Sri-

[22] L. Gál, *L' architecture religieuse en Hongrie*, Paris 1929, str. XIII, nota 1.

[23] Isp. za ulomke u Szegszárdu: J. Hampel, *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, Braunschweig 1905, sv. III, tab. 327—328; za Pečuj i Stolni Biograd L. Gál, *L' architecture religieuse en Hongrie*, Paris 1929, sl. 15—18 (pisac bez razloga pripisuje ove skulpture majstorima iz Italije), te L. Szabó, *Az árpád.* o. c., sl. 68—70.

jem je naizmjence bio u vlasti Bizanta i Ugarske. Ako radije pomišljam na veze s Ugarskom, to je nesamo zbog toga, što je ona bila bliža Srijemu i Hrvatskoj od Bizanta, nego također s razloga, što me i kapitel u Mitrovici s figuralnim ukrasom upućuje na Ugarsku, i to opet na spomenike ranoga srednjeg vijeka u Pečuju i Stolnom Biogradu. Na kapitelu u Mitrovici prikazan je kentaur i grif: iako to nije historijska, narativna epizoda, kapitel svakako podsjeća na chapiteaux historiés francuske romanike. Kapiteli s figuralnim prizorima nisu česti u susjednim austrijskim krajevima,[24] ali se javljaju ovdje ondje u Ugarskoj, i to vjerojatno kao plod izravnog dodira francuske umjetnosti s umjetnošću u Ugarskoj. U Stolnom Biogradu imamo ranosrednjovjekovni kapitel sa dva labuda, a u Pečuju jedan kapitel sa sirenama te drugi s Adamom (?) i kentauricom,[25] simbolom iskušenja. Oprezno ističem, da je moglo biti veza između ovdje navedenih skulptura u Srijemu i skulptura u Ugarskoj.

U kasnije vrijeme, unatoč živim političkim vezama Hrvatske s Ugarskom, nemamo dokaza, da bi ovi krajevi uzajamno djelovali i utjecali jedan na drugi na polju umjetnosti. Jiroušek misli, da se lombardijskim klesarima otvarao put u Ugarsku također i preko Hrvatske, i u vezi s time spominje pojavu tipičnih lombardijskih tvorevina, kao što su patuljaste galerije, slijepe arkade i portalna predvorja s lavovima na srednjovjekovnim građevinama u Ugarskoj. Ali on ne navodi i ne može navesti ni jedan primjer tih motiva u sačuvanim građevinama srednjeg vijeka u Hrvatskoj i Slavoniji. A ukoliko ih je bilo, to još ne znači, da su ti motivi došli u Ugarsku s juga preko Hrvatske, a ne sa zapada, t. j. izravno iz Italije; to više, što je srednjovjekovna umjetnost i kultura u Ugarskoj bila često u vezi s ovim krajevima. Ja sam i u ovom slučaju — kao i u slučaju takozvane srijemske grupe spomenika — pristaša što većeg opreza u zaključivanju te mislim, da je, pokraj oskudnosti, sporadičnosti i fragmentarnosti spomenika, što su do nas došli iz vremena romanike u Hrvatskoj i Slavoniji, uopće zgodnije ne upuštati se u odveć odredena i dalekosežna nagadanja o vezama tih krajeva u ono doba s jednim ili drugim vanjskim kulturnim područjem.

V. O tobožnjem utjecaju Francuske na umjetnost Hrvatske

U posljednje se vrijeme sve više ističe značenje i utjecaj srednjovjekovne kulture i umjetnosti Francuske na kulturu i umjetnost u Hrvatskoj

[24] Isp. *Die bildende Kunst in Österreich* von Karl Ginhart, II. *Vorromanische und romanische Zeit*, Baden b. Wien 1937, str. 105: »So reiche Figurenkapitelle wie in Spanien und Frankreich gibt es in den Ostalpenländern nicht. Auch in Deutschland kommen sie nur ausnahmsweise vor.«

[25] Isp. L. Gál, o. c., str. 25 ss, sl. 8, 11 i 12; i L. Szabó, o. c. *Az árpád*, sl. 20—22, 64—65, 67 (vidi i sl. 79—80, 190—191, 264).

i Slavoniji. Jiroušek piše, da viteški i monaški crkveni redovi šire u Hrvatskoj, kao i po ostaloj Evropi, za kraljeva iz roda Arpadovića izrazito francusku kulturu, i to prenoseći je ponajviše iz francuskih krajeva, a kasnije posredovanjem Ugarske, i još da je sjeverna Hrvatska, iako je uglavnom slijedila razvoj germanske srednje Evrope, djelomično stajala pod znatnim utjecajem Francuske i apeninskih državica. Još dalje ide Kniewald te tvrdi, da prije XVI. st. u Gornjoj Hrvatskoj ne utječe osobito ni Venecija, ni Njemačka ni Slovenija, nego preko benediktinaca i cistercita Francuska i Ugarska. Ove tvrdnje oslanjaju se na tri činjenice: na poziv, što ga je hrvatsko-ugarski kralj Andrija II. uputio god. 1205. redovnicima cistercitima iz Clairvauxa da dođu u novoutemeljeni samostan; na podudaranje svetišta u katedrali biskupa Timoteja (oko god. 1275.) s crkvom sv. Urbana u Troyesu; i na pohranu više iluminiranih kodeksa francuskog karaktera u metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Vidjet ćemo, da ove tri, svakako zanimljive, činjenice — svedene na stvarno značenje i pravu mjeru — ne dopuštaju, da se govori o utjecaju Francuske na razvoj srednjovjekovne umjetnosti u Hrvatskoj.

1.

Godine 1205. ugarsko-hrvatski je kralj Andrija II. darovao župu Gora samostanu Sv. Marije u Topuskom, gdje je odlučio podići samostan i u tu je svrhu pozvao redovnike cistercitskog reda iz čuvene opatije reda u Clairvauxu. Šest godina kasnije, god. 1211., samostan je bio gotov, i kralj je utemeljiteljnom ispravom potanko odredio posjed i prava samostana. Tekst nam je jedne i druge isprave sačuvan.[26]

U Topuskom još danas strše ruševine pročelja veličanstvene srednjovjekovne crkve, što je bila građena u gotičkim oblicima. Tko god je pisao o tim ruševinama u Topuskom i o srednjovjekovnoj umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji, zna i priznaje, da su te ruševine u Topuskom kasnijeg vremena od osnutka samostana, koji pada u početak XIII. stoljeća, a ipak iz teksta isprava i stilskih oblika tih ruševina začudo svi izvode zaključak, da su francuski cisterciti donijeli u sjeverne hrvatske krajeve gotiku, i to u vrijeme, kad gotiku još nisu poznavali njemački krajevi, puno bliži Francuskoj, koja je bila ishodište novoga gotičkog načina građenja.[27] Poznato je, da se prvom gotičkom gradevinom u Italiji drži crkva cistercitskih redovnika u Fossanova iz godine 1208., dok su prve gotičke građevine u Nje-

[26] Isp. *Codex diplomaticus r. Cr. Dalm. et Sl.* III, Zagreb 1905, str. 54 ss i 103 ss.

[27] Isp. Szabo u Šišićevu zborniku, o. c., str. 553 (vjerojatno iz nešto kasnijeg vremena) i u *Stari Zagreb*, Zagreb 1941, str. 14 (to, t. j. čisto gotski fragmenat gotskog portala, sigurno je rad kasnijeg vremena); Bach (crkva je kasnije dograđivana, kako svjedoči krasan ostatak pročelja iz vremena visoke gotike); Jiroušek (pročelje iz razdoblja visoke gotike).

mačkoj Liebfrauenkirche u Trieru i Elisabethkirche u Marburgu bile podignute nekoliko decenija kasnije. Kao osobita senzacija ističe se u vezi s time, da je s Topuskom gotika u Hrvatskoj i Slavoniji ranija za više decenija od pojave gotike u Njemačkoj i prvi primjer gotike na istoku Francuske.

Stvarno ruševine pročelja cistercitske crkve u Topuskom pokazuju gotičke oblike, i to oblike ranog razdoblja toga stila, pa mislim, da pripadaju građevini, što je podignuta vjerojatno oko god. 1300. Ali te ruševine nemaju nikakve veze niti dopuštaju ma kakav zaključak s obzirom na crkvu, koju su navodno podigli francuski redovnici iz Clairvauxa god. 1205.—1211. Velim, navodno podigli, jer nam nikakav dokumenat ne veli, da je u to doba bila građena koja crkva u Topuskom. Sve povelje kralja Andrije II. govore uvijek samo o podizanju samostana, a ne o gradnji crkve.[28] A crkva posvećena djevici Mariji postojala je u Topuskom već ranije. To je dapače bila bogata crkva, i ona se jedina spominje u popisu crkava, što su u zagrebačkoj biskupiji god. 1192. plaćale daću rimskoj papinskoj stolici (Census romane sedis in Hungaria MCXCII... in episcopatu zagrabiensi: ecclesia sancte Marie de Calidis aquis unum romanatum).[29] Nigdje se ne veli, da su tu crkvu od god. 1192. srušili cisterciti u vrijeme gradnje samostana i da je na njezinu mjestu bila sagrađena nova crkva — kako su prećutno uzimali svi dosadanji pisci. Vrlo se često događalo, da je samostan bio građen kraj postojeće crkve i da su redovnici crkvu zadržali. Ali i u slučaju, da su cisterciti iz Clairvauxa ili kralj Andrija II., osim samostana, god. 1205.—1211. stvarno podigli novu crkvu, o njoj bismo mogli suditi i na temelju nje izvoditi zaključke ne po ostacima pročelja iz kasnijeg vremena, nego po obliku i tlorisu starije crkve, što je jednom bila na istome mjestu, a koje su ostaci bili pred više godina otkopani do ruševina sačuvanog pročelja. A ti ostaci — da odmah rečemo — predočuju građevinu, koja nema ništa gotičko, ništa francusko, ništa cistercitsko; moramo, prema tome, baciti u carstvo priča neprestano ponavljanu tvrdnju o začudo ranoj pojavi gotike, koju da su cisterciti iz Francuske donijeli u Hrvatsku XIII. st.[30]

Cistercitski red, ogranak redovnika sv. Benedikta, koji je dobio ime po samostanu matici u Citeauxu (lat. Cistercium) u Burgundiji, obavljao je važnu ulogu u srednjovjekovnom graditeljstvu. Značajke cistercitskoga graditeljstva izviru dijelom iz kraja, iz kojeg je red potekao, a dijelom iz stremljenja za reformama, koje je red postavio kao cilj. Burgundija je u vrijeme romanike bila razvila živu graditeljsku djelatnost pa je uz izvjesnu rezervu primila tekovine i oblike nove, gotičke umjetnosti, što je u prvoj polovici XII. st. bila nastala u sjevernoj Francuskoj. Cistercitski majstori ne isko-

[28] Isp. *Cod. dipl.*, o. c., III, str. 54 (Abbaciam construendam de domo Clarevallensi ordinis cysterciensis), str. 103 (monasterium... duximus construendum), str. 116, 118, 120 (monasterio quod de proprio nostro fundavimus).

[29] Isp. *Cod. dipl.*, o. c., IV, Zagreb 1904, str. 258.

[30] Isp. za izvještaj o iskopinama u Topuskom: Vjesnik Hrv. arh. društva, o. c., 1880, str. 52 ss. i tab. I—III.

rišćuju dosljedno do kraja sve mogućnosti novog građenja pa su u samoj matici-zemlji reda u Francuskoj cisterciti predstavnici konzervativne graditeljske djelatnosti. Ali izvan Francuske — u zemljama, koje su se još iza god. 1200. tvrdokorno držale tradicionalne umjetnosti romanike, u Italiji, Njemačkoj, Austriji i Ugarskoj — upravo su cistercitski redovnici bili donosioci prvih gotičkih oblika u graditeljstvu. Oni pronose i šire Evropom u XIII. st. nove oblike, u prvom redu šiljasti luk, rebra krstatih svodova i razvijene stupce kao potpore svoda. Uporaba stupova (Säulen) kao potpora mjesto stupaca (Pfeiler) rijetka je iznimka u crkvama cistercita.

Osim toga, crkvene građevine cistercitskog reda odlikuju značajke, što su u vezi s nastojanjem toga reda, da se život crkve na Zapadu vrati jednostavnosti i askezi prvih vremena kršćanstva. Pojava reda cistercita plod je onih obnova crkvenog i redovničkog života, što ih je Zapad doživljavao u stalnim vremenskim razmacima (sv. Benedikt u VI., Cluny u X., Citeaux u XII., sv. Franjo i sv. Dominik u XIII. st.). Glavni i vatreni ideolog obnove bio je učeni cistercit Bernard iz Clairvauxa, koji je u svojim spisima revnovao protiv pretjerane raskoši u crkvi, ustajao protiv besmislenog skulptorskog ukrasa crkvenih stijena s maštovitim zvijerima, odvraćao od skupih vitrauxa (slika na staklu) na velikim prozorima crkava. Iz istih pobuda nastale su i izvjesne graditeljske značajke, što svagdje prate rad cistercita. Pravila reda zabranjuju nabavu skupih velikih zvona i gradnju posebnog zvonika iz kamena, pa su cistercitske crkve obično bez zvonika (zamjenjuje ga drveni »Dachreiter« na krovu crkve). Crkve se dižu u obliku križa, ne samo zbog simboličko-vjerskog značenja križa, nego i zbog toga, što poprečni brod križne osnove omogućuje bogatiji razvoj obreda. Osobito je tipično za cistercitske građevine pravokutno svetište s nizom kapela, u kojima se u isto vrijeme mogu čitati brojne mise. Sve se te značajke javljaju u crkvama cistercita i u matici-zemlji i izvan Francuske. Javljaju se također u Ugarskoj, a to moramo posebno istaknuti s obzirom na to, što su cisterciti k nama dolazili iz Ugarske. Sačuvana je cistercitska crkva u Apatfalvi, dok su od brojnih drugih crkava toga reda u Ugarskoj došli do nas samo ostaci: ali i jedni i drugi pokazuju, da su i u ovom kraju cisterciti ostali vjerni crkvi bez zvonika, s poprečnim brodom, s nizom kapela u pravokutnom svetištu; svodove lađa podržavaju razvijeni jaki stupci. Sasvim je drukčije bila građena crkva, koje smo ostatke otkopali do ruševina gotičkog pročelja u Topuskom. Lađe te crkve dijelili su tanki stupovi, crkva nije imala ni poprečnog broda ni pravokutnog svetišta s kapelama, nego joj je svetište svršavalo polukružnom apsidom, a do pročelja joj je bio podignut zvonik. Mi ne znamo, u koje je vrijeme bila građena ova starija crkva u Topuskom. Možda je to ona crkva, koja se spominje god 1192. kao ona, što plaća daću papinskoj stolici. U tom slučaju ne bi u vrijeme gradnje samostana bila građena također jedna nova crkva, ali i u protivnom je slučaju,

t. j. da otkopani ostaci zbilja potječu iz vremena god 1205.—1211., jasno, da crkvu nisu gradili cistercitski redovnici iz Clairvauxa u oblicima francuske gotike, nego domaći majstori u tradicionalnim oblicima romanike.[31]

2.

Katedrala u Zagrebu bila je srušena od Tatara, funditus in cinerem versa. Iz temelja ju je obnovio biskup Timotej. To nam kaže kralj Stjepan u povelji iz god. 1272., u kojoj hvali Timoteja »opere mirifico et plurimum sumptuoso quasi dissolutam in suo corpore a primo fundamento ipsam zagrabiensem ecclesiam reparantis«.[32] To izričito potvrđuju stari zapisi, koji nam kažu, da je Timotej god. 1275. posvetio oltar prvaka apostola Petra i Pavla u sakristiji i lijevi oltar svetišta posvećen kralju Ladislavu, a god. 1284. desni oltar svetišta posvećen djevici Mariji.[33] Današnja katedrala sačuvala je i nakon radova u svetištu u vrijeme biskupa Osvalda pod konac XV. st. i Bolléove restauracije u prošlom stoljeću, u rasporedu i mnogim detaljima, jezgru iz Timotejeva vremena. Svetište je u to doba dobilo osnovu sa tri poligonalno završene apside, od kojih je srednja više izbočena od dviju pobočnih. To je osnova — inače ne baš vrlo česta u gotičkim crkvama — koju pokazuje svetište crkve St. Urbaina u Troyesu, što se počela graditi samo par godina prije obnove zagrebačke katedrale. Szabo koleba u priznanju prioriteta i prema tome ovisnosti Timotejeva svetišta od onog u Troyesu,[34] dok Bach i Jiroušek vjeruju u taj prioritet i ovisnost, dapače smatraju svetište Timotejeve katedrale dokazom o vezama francuske umjetnosti i Hrvatske. Bach piše, da »najstariji istočni dijelovi katedrale, što potječu iz vremena oko 1275. god., pokazuju, da se je duhovno vodstvo Hrvatske ugledalo u najnapredniju zemlju onoga doba na polju arhitekture, u Francusku«, a Jiroušek veli, da se »ti dijelovi katedrale povode svojim prostornim razmjerima i svojim neobično bogatim i snažno istaknutim profilacijama lučnih pojasa bez svake sumnje za dinamikom francuskih uzora«. Moramo i u ovom slučaju staviti stvari na mjesto i svesti stvarnost na pravu mjeru.

[31] Da su u to vrijeme kod nas crkve gradili ne samo redovnici, nego i domaći ljudi, čini mi se, da izlazi iz dokumenta iz god. 1220, u kome se spominje, kako su podložnici opata Topuskoga dozvolom njegovom sagradili crkvu sv. Stjepana u Vernici na samostanskom teritoriju (de hominibus abbatis Toplice qui eandem ecclesiam per concessionem eius construxerunt): isp. *Cod. dipl.*, o. c., III, str. 186.

[32] (»koji je divnom, vrlo raskošnom gradnjom popravio iz temelja zagrebačku crkvu, što je bila razvaljena«).

[33] Isp. Tkalčić, *Povjest. spom. gr. Zagreba*, o. c., str. 49, 51, 53, 57.

[34] U članku u Narodnoj Starini, br. 17 iz god. 1928, Szabo tvrdi, da je St. Urbain u Troyesu nastao kasnije od katedrale u Zagrebu (str. 156), a samo godinu dana kasnije, u broju 19 N. S. iz god. 1929, piše, da St. Urbain dolazi u obzir kao mogući uzor zagrebačke katedrale, jer je započet god. 1262. U knjizi *Stari Zagreb* (Zagreb 1941, str. 29) izražava se neodređeno: »možda je Timotej uzeo crkvu sv. Urbana u Troyesu kao uzor«.

Začudo svi oni, što su pisali o Timotejevoj katedrali, nisu opazili ili su barem propustili napomenuti, da se u više sačuvanih isprava izričito veli, kako je Timotej, prije nego je došao u Zagreb kao biskup, bio kapelan pape Urbana, koji ga je posvetio; a ovaj je papa upravo u to vrijeme dizao crkvu u čast svoga imenjaka sv. Urbana u svojem rodnom gradu Troyesu. U trima ispravama iz god. 1263. i 1264. papa veli, da je za biskupa u Zagrebu odredio svoga kapelana »tunc capellanum nostrum«.[35] Ovo je važna okolnost, koja stavlja pitanje ovisnosti Timotejeva svetišta od crkve u Troyesu u novo svijetlo. Postoji naime mogućnost, da podudaranje u osnovi crkve u Troyesu i Zagrebu nije plod utjecaja i veza francuske umjetnosti i daleke Hrvatske, nego posljedica slučajnog boravka graditelja zagrebačke katedrale Timoteja na papinu dvoru u vrijeme, dok je taj papa dizao crkvu u Troyesu. Tako je stvarno i bilo. Timotej je donio u Zagreb samo osnovu svetišta, što ju je vidio kod pape u Rimu, a ne francusko graditeljstvo svoga vremena.

God. 1262. papa Urban postavio je temelje za crkvu u Troyesu. Četiri godine kasnije, god. 1266., kor je crkve bio gotov i posvećen. Međutim je požar zategnuo izgradnju crkve, i god. 1290. spominju se radovi na portalu pročelja. Sve to proizlazi nesumnjivo iz dokumenata. S druge strane, već je god. 1272. ugarsko-hrvatski kralj Stjepan biskupa Timoteja hvalio kao zaslužna za obnovu katedrale u Zagrebu. Premalen je razmak vremena, a da bismo mogli pretpostaviti, da je gradnja crkve u samom Troyesu mogla djelovati na Zagreb. Teško je još nedovršena crkva u dalekoj Francuskoj mogla utjecati na naše krajeve. Ali nije ništa začudno, da je Timotej, boraveći u Rimu, odabrao za crkvu svoje dijeceze osnovu, po kojoj je papa tada dizao crkvu u svome rodnom gradu, to više, što je papa dizao crkvu ne po uzoru monumentalnih katedrala, nego po ujednostavnjenoj shemi tadanjih manjih gradskih crkava u Francuskoj. Podudaranje svetišta katedrale u Zagrebu i crkve u Troyesu ograničuje se u stvari na samu osnovu.

St. Urbain u Troyesu djelo je potpuno dozrele gotike.[36] U njemu je razrešivanje prostorne lupine toliko uznapredovalo, da su crkvu ponovo pripisivali XIV. st. Zidne je površine u svetištu gotovo nestalo: veliki se prozori spuštaju od svodova do blizu tla. Timotejeva katedrala građena je, naprotiv, u oblicima rane gotike, uz reminiscencije prediduće umjetnosti, romanike. Zidne su mase još čvrste i opsežne. Za detalje, kao što su profili stupova i rebara te zaglavni kameni, zapaženo je da su srodni onima iz kapele biskupa Stjepana, šta je sačuvana u nadbiskupskom dvoru, a građena oko sredine XIII. st.[37]

[35] Isp. Tkalčić, *Pov spom. gr. Zagreba*, o. c., str. 33, 37, 38.

[36] Isp. za ovu crkvu K. H. Clasen, *Die gotische Baukunst*, Wildpark-Potsdam 1930, str. 70, sl. 69. Clasen dijeli Frühgotik u Francuskoj na Vorstufe, Frühstufe, Klassische Stufe, Spätstufe: St. Urbain ide u ovu posljednju.

[37] Isp. Szabov članak u N. Starini, br. 19, str. 71—72.

Južna apsida katedrale u Zagrebu urešena je izvana vijencem slijepih lukova, a uz sakristiju se dižu masivni obli tornjići: jedno je i drugo u biti romanički motiv. Zgodno je usporediti svetište katedrale u Zagrebu, s jedne strane, sa svetištem St. Urbaina u Troyesu (god. 1262.—1266.) i, s druge strane, s pročeljnom stranom jedne od prvih gotičkih građevina u Njemačkoj, Liebfrauenkirche u Trieru (god. 1242.—1253.): usporedba pokazuje, da je Timotejeva građevina bila vrlo daleko od onoga, što se u to vrijeme radilo u Francuskoj, a mnogo bliža onome, što se u to vrijeme ili malo ranije radilo u Njemačkoj.[38] (T. IV/1—3).

Iz vremena gradnje Timotejeva svetišta i sakristije sačuvao nam se pilastrić s relijefnim likom sv. Pavla. Značajna je i ta skulptura za pitanje, što nas ovdje zanima, pogotovo, uzmemo li u obzir, da je u srednjem cijeku graditeljstvo bilo usko vezano uz plastiku i da je često graditelj i kipar ili klesar bio jedan isti majstor. Relijef sv. Pavla izrađen je u stilu rane gotike. Nabori haljine ne propuštaju na način romanike oblike tijela, nego su se osamostalili i padaju u širokim linijama; ali oni se još dosta plošno tretiraju i ne iskaču iz plohe, a sve je to značajno za prve korake nove gotičke plastičke umjetnosti. I u tome je zagrebački relijef iz god. 1275. bliži stupnju srednjoevropske i njemačke plastike, koja u drugoj polovici XIII. stoljeća iz romanike prelazi u gotiku, negoli onovremenoj plastici Francuske, koja je već davno bila dosegla oblinu i puninu visoke gotike.

3.

Velika je zasluga Kniewalda, da je u više radova upozorio na umjetničko blago, što je pohranjeno u riznici katedrale i metropolitanskoj knjižnici u Zagrebu. Ima u ovoj posljednjoj lijep broj vrijednih iluminiranih kodeksa. Ističe se nekoliko kodeksa, koji su raskošno opremljeni s brojnim inicijalima i minijaturama francuskog karaktera. Biblija MR 159 — koju stari inventar zagrebačke crkve iz XIV. st. zove »Biblia pulchra et solemnis« — po mišljenju je Šarića izvorno djelo sjevernofrancuske minijatorske škole iz početka XIV. stoljeća. Fina je radnja francuskog karaktera također biblija MR 156. U daleku Francusku vode nas i dva pontifikala MR 37 i MR 163 iz te knjižnice, što ih je po svoj prilici Jakov, rodom iz Piacenze, najprije ča-

[38] Za St. Urbain u Troyesu isp. Clasen, o. c., slika 70, a za Liebfrauenkirche vidi H. Karlinger, *Die Kunst der Gotik*, Berlin 1927, sl. str. 278 (obli tornjići!). Pritom moramo imati na umu, da ispune velikih prozora u svetištu katedrale u Zagrebu s kasnogotičkim zgnječenim lukovima i motivima »ribljeg mjehura« u srednjem prozoru apside (ove je posljednje uklonio Bollè) potječu tek iz vremena zahvata biskupa Osvalda Tuza potkraj XV. st.; o tom zahvatu svjedočili su grbovi toga biskupa u svetištu, koje je Bollè također uklonio prigodom restauracije katedrale. Isp. Szabov članak u Nar. Starini, o. c., br. 19, str. 72.

nadski, a potom zagrebački biskup (1342—1348), ponio sobom iz Avignona u Zagreb. Jedan je kodeks (MR 163), prema zapisu u njemu, pisan u kući toga visokog prelata u ondašnjoj rezidenciji papa, koji su morali ostaviti Rim, a drugi je pontifikal (MR 37) možda pisan za samog papu Ivana XXII. u Avignonu: u jednom medaljonu ovoga posljednjeg kodeksa kleči donator, odnosno vlasnik rukopisa u bijelom plaštu i mitri s crvenim talarom ispod plašta, po svoj prilici sam papa Ivan XXII. Ovo su svakako vrlo zanimljivi dodiri zagrebačke crkve s umjetnošću srednjovjekovne Francuske, ali ne smijemo ići predaleko u izvođenju zaključaka iz tih činjenica. Kodeksi su predmeti, što se vrlo lako prenose iz jednog kraja u drugi, pa riznice i knjižnice u mnogima mjestima pohranjuju razni materijal različite provenijencije. I u zagrebačkoj su metropolitanskoj knjižnici dva kodeksa iz XI. st., što su vjerojatno u kasnije vrijeme iz Splita dospjeli u Zagreb, pa jedan brevijar pisan u XIII. st. za crkvu sv. Justine u Padovi i jedan misal s neumama iz istog stoljeća, a porijeklom iz Njemačke. Nije čudo, da više kodeksa potječe iz Francuske ili pokazuje značajke francuske minijatorske umjetnosti. Francuska je vodila u umijeću ukrašivanja knjiga u visokom srednjem vijeku i mnogostrano utjecala na razvoj sitnoslikarstva svih ostalih evropskih zemalja. Talijanski pjesnik Dante Alighieri zove, na jednome mjestu svoje »Divine Comedie«, sitnoslikarsko urešivanje knjiga »quell' arte che alluminare e detta a Parisi«, a Avignon u južnoj Francuskoj bio je mnogo godina sijelo papa i cilj hodočašćenja visokih crkvenih dostojanstvenika, naručitelja crkvenih kodeksa. I spomenuta su dva pontifikala dospjela u Zagreb iz Avignona, ali u Zagreb ih je vjerojatno donio biskup Jakob, najprije čanadski, a potom zagrebački biskup, i oba su kodeksa zapravo više dokazi stoljetnih političkih i crkvenih veza Hrvatske s Ugarskom negoli veza Hrvatske s Francuskom.

Bitno je, međutim, pitanje, da li je pojava tih kodeksa u našoj sredini izazvala i pomogla razvoj domaće umjetnosti te na njega utjecala. Brojni su kodeksi iz XIV. i XV. st., koje Kniewald naziva Breviarium zagrabiense, Missale zagrabiense, liber antiphonarius E. C. Zagrabiensis zbog toga, što možemo računati s time, da su ti kodeksi bili naručeni ili dobavljeni za potrebe zagrebačke crkve. Ali tek podrobno proučavanje i međusobno uspoređivanje svih rukopisa u Zagrebu moći će unijeti svijetla u pitanje, koje je bitno za historičara umjetnosti: da li se, naime, pojedini rukopis nesamo za Zagreb izvodio, nego također u Zagrebu radio. Tek prema rezultatu toga proučavanja moći ćemo stvoriti sud o tome, da li je bila i kakva je bila minijatorska djelatnost u tome crkvenom, kulturnom i političkom središtu sjeverne Hrvatske.

U XIV. stoljeću u Zagrebu se više puta spominju slikari Stjepan Janslin, Dominik pictor gallicus. Kniewald s pravom ističe, kako ne znamo, da li je ma koji od njih bio minijator. Tek za biskupa Osvalda Tuza znamo da

je u Zagrebu okupio majstore, koji su izrađivali i resili kodekse za crkvene potrebe njegove dijeceze. Ali kodeksi, za koje oko god. 1500. znamo, da su bili izrađeni u Zagrebu, ne pokazuju francuski, nego srednjoevropski njemački utjecaj. Isprave spominju na početku XVI. stoljeća zagrebačkoga građanina Johannes-Hans Almanus pictor, dakle Nijemca doseljena u naše krajeve, za kojega se drži da je istovetan s majstorom, što dva puta velikim slovom I signira minijatorski ukras u starijem dijelu misala čazmanskog prepošta Jurja de Topusko (br. 354). Majstor I vrijedan je predstavnik bujnog i raskošnog njemačkog kasnogotičkog slikarstva, koji dijelom vješto preuzima predloške od suvremenih bakrorezaca. Od njegove radionice nije daleko ni ilustracija misala Jurja de Topusko (MR 170), što ga je god. 1495. ispisao svećenik Matej iz Miletinca.

Iz svega, što smo iznijeli, vidimo, kako nemamo dosada dokaza, da su francuski kodeksi doneseni u Zagreb utjecali na razvoj umjetnosti u Hrvatskoj i Slavoniji.

(Kraj u slijedećem godištu.)

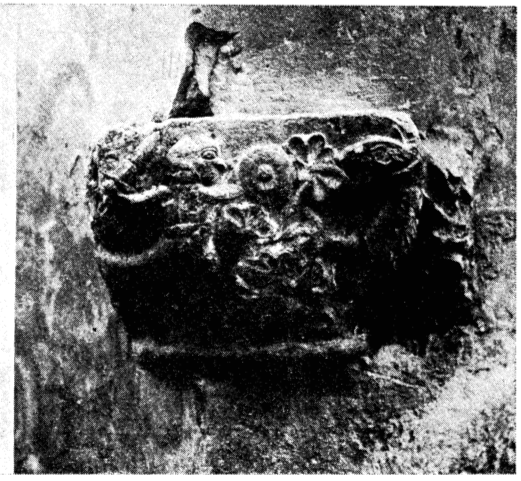
1. Pleterni ulomak iz Marije Gorske kod Lobora (11. st.)

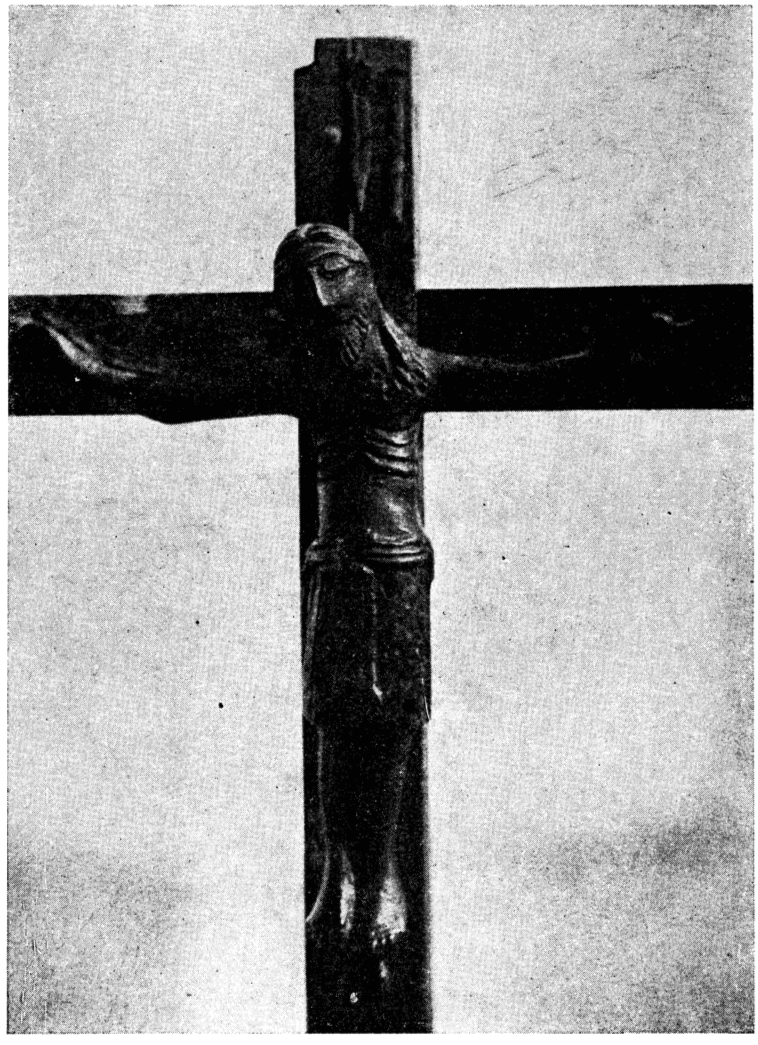
2. Pleterne skulpture iz Volarice u Lici (12. st.)

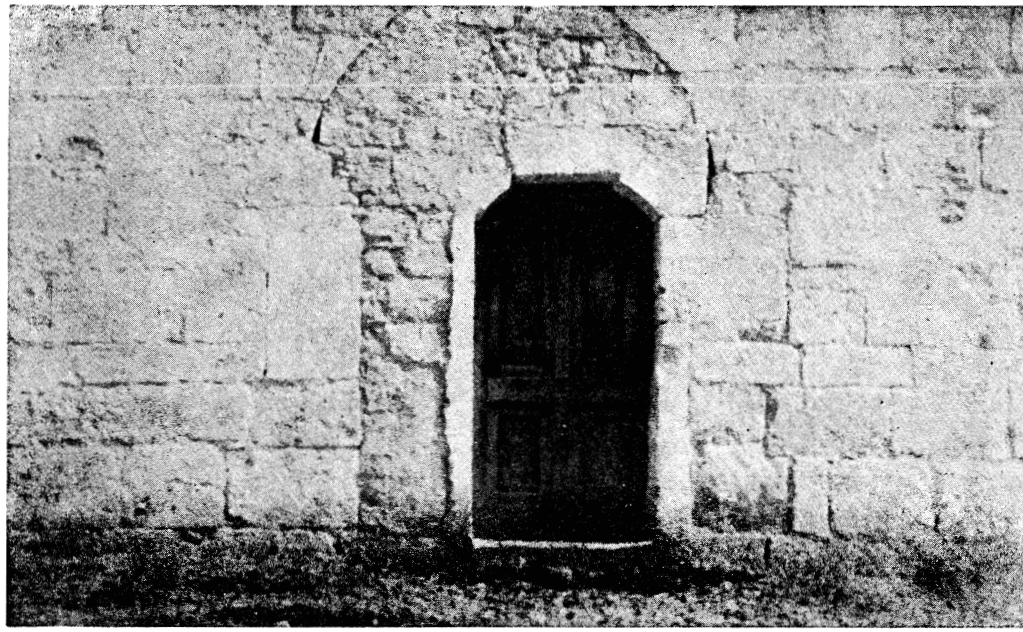
1. Romanička konzola u Glogovnici

2. Ranosrednjovjekovni kapitel u Mitrovici

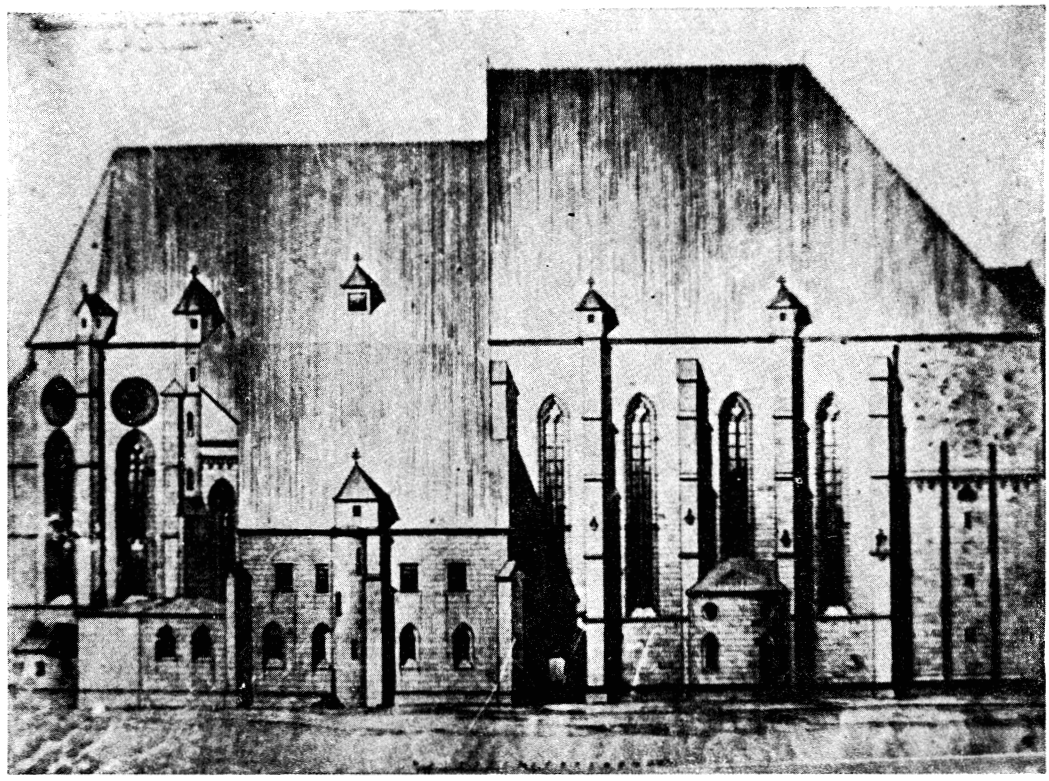
3. Brončano raspelo u Sv. Martinu u Martinščini

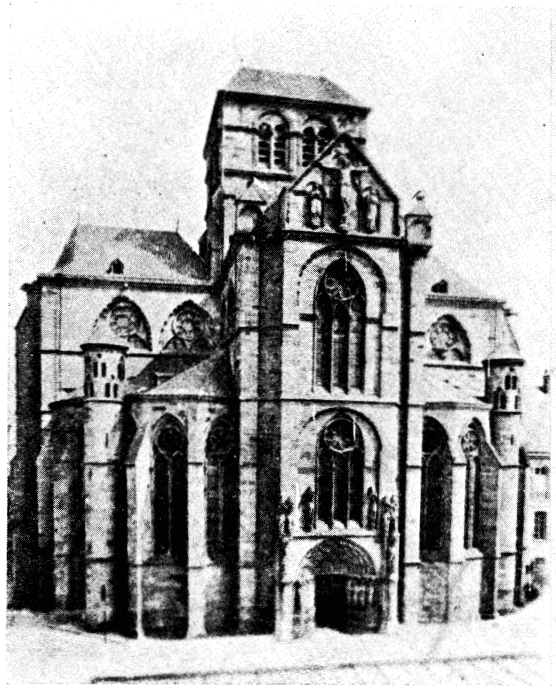
1. Ulaz u crkvu sv. Jurja u Belcu s tragovima starog portala

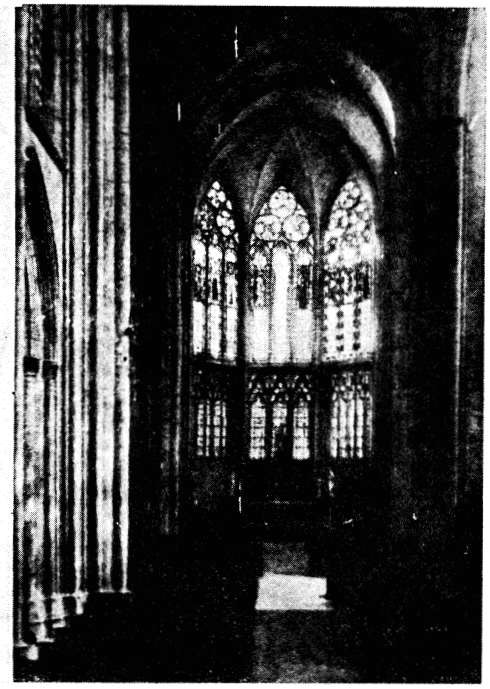
2. Unutrašnjost crkve u Moroviću

1. Katedrala u Zagrebu prije Bollé-ove obnove

2. Crkva Liebfrauenkirche u Trieru

3. Crkva sv. Urbana u Troyes-u

HISTORIJSKI ZBORNIK

GODINA I 1948 BROJ 1-4

TISAK I NAKLADA NAKLADNI ZAVOD HRVATSKE / ZAGREB

REDAKCIONI ODBOR

VLADIMIR BABIĆ
MIROSLAV BRANT
GRGA GAMULIN
MARKO KOSTRENČIĆ
JAROSLAV ŠIDAK

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

JAROSLAV ŠIĐAK

I Z D A J E

POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE

ZAGREB